

Милена Кирова
Софийски университет
milena_kirova@hotmail.com

Българският роман след Прехода: образец 2022

Milena Kirova
Sofia University

Bulgarian novel after the Transition: sample 2022

Abstract

This article examines the Bulgarian novels published in 2022 as a representative sample of what was created in this genre in the two decades of the 21st century. The year 2022 has a special place and significance in the development of modern Bulgarian fiction. On the one hand, because the number of new novels is very large – over fifty. On the other hand, and even more important, because this production shows well what has been achieved, breaking new ground since 1989, and what has already become obsolete three decades after the beginning of the changes. The thematic focus of the article is the representations of Bulgarian history, divided into three parts: representations of the recent past (1944–1989), representations of the Transition, representations of more distant history. The political messages specific to each group are defined, new directions of historical/epic thinking in Bulgarian novel are highlighted.

Keywords: Bulgarian literature, novel, the Transition, historic novel, epic writing

През 2023 г., когато Фонд „1300 години България“ проведе своя конкурс за роман на годината 2022, участие взеха трийсет и два романа. Техният прочит остави у мен усещането, че романовата продукция на 2022 година е по някакъв начин специална, най-малкото – обобщаващо представителна за пътя, по който е тръгнала българската литература след Прехода. Продължих да чета още романи от тази година, някои навярно останаха непрочетени, но в крайна сметка останах с впечатлението, че общият брой на романите през 2022 трябва да е бил поне петдесет, ако не и шейсет. Разбира се, не количеството е важно в

този случай, а цялостната картина. Именно тя според мен дава добра възможност да видим какво сме постигнали през първите две десетилетия на XXI век и накъде ще вървим оттук нататък.

Романите, както казах, са много и твърде различни; изключително трудно е да се намери подход, още повече само един, който може да предложи някаква стройна типология на тяхното присъствие и значение. В този пръв обглед, който по необходимост трябва да въведе и конкретните примери на своя обект, съм избрала като водещ тематичния принцип с някои отклонения в други посоки. Тук представям само първата част; тя е изградена в три подглави, обединени в една обща посока, която нарекох „Времето, историята, паметта“.

1. Миналото, с което живеем и днес

Разбира се, става въпрос за миналото, в което голяма част от пишещите и особено от четящите хора в България сме били родени. То започва с политическия преврат през есента на 1944 г. и продължава до последното десетилетие на предходния век. Това е тема, която не утихва вече трийсет и пет години, макар и по различни причини. 2022 чудесно показва трите основни посоки в интерпретацията на близкото минало: две от тях са вече традиционализирани, включително в извънлитературното пространство до днес, но има и една нова, която сега си пробива път в прочита на младото поколение

Няма по-силен представител на **политическата линия** в прочита на близкото минало от Теодора Димова. След успеха на „Поразените“, като сюжетна и емоционална потребност според самата авторка, се появява „Не ви познавам“. Специфично за Димова е спояването на политически и нравствени послания с християнска символика, и това се вижда още в заглавието, което цитира Исус. А коментарът, направен от нея в многобройни изяви по медиите, допълва и дояснява целта на двата романа, които трябва да бъдат мислени заедно. Изречено просто, посланието на новия роман изглежда така. Манталитетът, възпитан в годините 1944–1989 (Димова го нарича „деветосептемврийски“), е паяжина, оплела паметта и съзнанието на българския човек. Той се е просмукал в действията на държавните институции, оплел е мисленето на всякакви групи хора: от някогашните сътрудници на Държавна сигурност до днешните уж свободомислещи антиваксъри и цялата хейтърска (анти)култура на социалната мрежа. Демокрацията е все още провал за българската история, защото повърхността на по-

литическите процеси прикрива дълбината на нерестформираното социално съзнание. (Сюжетът е изграден върху подмолните действия на двама коварни политици, които дебнат реванш с подкрепата на един олигарх мафиот, Начо Пясъка. Зад литературните образи прозират реални, разпознаваеми фигури от политическата хроника и подземния свят.) Докато деветосептемврийският манталитет живее у нас и насъсква хората един срещу друг, българското общество ще остане в плен на мрачната паяжина, ритмично подръпвана от невидими паяци кукловоди.

„Не ви познавам“ звучи (и е замислен да прозвучи) като шамар през лицето на днешната социална действителност. И все пак отзивът за него остана далече от онзи скандал, който предизвика друг, при това убедителен със силата на документа, роман: „Оловна тишина. Истината за един разстрел“ от Ивайла Александрова¹. Между двете книги се породи интересна и съвсем непредумишлена връзка: авторката на втората (при това с името Александрова) попадна в литературната ситуация на героинята Александра от първата книга – хейтърска атака в социалната мрежа заради недвусмислено изразена социална позиция.

„Оловна тишина“, както „Не ви познавам“, е книга за истината, само че двете авторки търсят истината по различни начини и с различни средства. (Важен ми се струва и фактът, че две авторки, две пишещи жени отправят най-смелите политически послания в публичното пространство.) Текстът на Ив. Александрова е предходен от задълбочен предговор на трета писателка, Елена Алексиева, която е имала възможност да проследи дългия процес по написването на тази огромна книга. В него тя (както и авторката в своите интервюта) говори за огромното количество документи, чакащи да бъдат изровени от различни архиви на НРБ: „невъобразимо множество от факти“, които „не спираха да изскачат до края [т.е. в продължение на десет години], да се самозаявяват по един почти свръхестествен начин, сякаш чакали осемдесет и повече години точно до този момент“ (Александрова 2022: 7).

Ето, това е миналото, за което пише и Т. Димова; колкото е по-дълбоко заровено и колективно забравено, толкова по-силно влияе (с властта на подмолното) върху манталитета на българския човек от-

¹ Оставям настрана въпроса за разликите между един фикционален и един документален роман. В случая ме интересува общата тема, и то тъкмо защото е представена с различни изобразителни средства на литературата от нашия век.

тогава до днес. Иначе двете писателки разбират истината по много различни начини. За Димова тя е една и постижима, ако заемеш правилната страна в интерпретацията на историческите събития. За Ив. Александрова обаче истината не е просто една; всеки опит да бъде постигната прилича на лабиринт, всяка поета пътека води към възможността да се отворят нови посоки. По този начин истината придобива метафизичен характер, защото никога не може да бъде постигната/изречена в нейната завършена цялост. Фактите изникват един след друг и ще продължават да се появяват до безкрай, защото липсва самото усещане, че има някакъв Факт, който може да сложи точка на започналото разследване. А това според Елена Алексиева ни изправя пред друг много важен въпрос: „Съществува ли изобщо някъде там пресечна точка между истина и история? Или историята е не повече от общоприетата – и удобна – в даден момент интерпретация на определено множество факти, докато истината е онази лична история, незащитима с доказателства и противна на обществения здрав разум, от която отделното човешко същество не може да се опази? Защото истината говори с гласа на отделния човек, не на обществото“ (Александрова 2022: 7–8).

И така отново попадаме в зоната на литературния интертекст или там, където литературата ражда литература. Стихотворението „История“ на Н. Вапцаров е навярно най-силният български текст, огласил копнежа по онази история, която би съумяла да проговори тъкмо „с гласа на отделния човек“. Ивайла Александрова, от своя страна, се държи съзнателно настрана от всеки опит да направи оценка, да формулира послание – с вярата (утопична като тази на своя главен герой), че фактите (в тяхната множественост и взаимна противоречивост) говорят по-красноречиво от всяка интерпретация. И затова незаслужено, но логично се оказа погълната от вълна на неразбиране и омраза в социалната мрежа.

Драмата на малките хора, претопена в Голямата история, занимава и Жюстин Томс в романа „Clair de lune“, посветен на няколко конкретни и на още много забравени арменци, жертви на геноцида в Османската империя, Втората световна война и социализма в България. „Нищо не е забравено. Никой не е забравен“, казва финалът на това посвещение (Томс 2022: 2). Тина, главната героиня, преживява поредица от ужасни събития в дължината на три епохи. Този вид навързване на няколко епохи по нишката на някаква лична или семейна история е характерен за немалка част от романите на 2022; в разцвет

е най-традиционният начин (поне от Талев насам) да се епизира личното (в контекста на социалното) битие. Новото, разбира се, е в акцента, който е придобило времето след комунистическия преврат. В нашия случай то заема три четвърти от сюжета, разгърнато е в отработени детайли на обстановката като изселване, ограбване, насилие и „поправителен“ лагер. Тина е сякаш пристъпила от страниците на „Поразените“, включително с пианото и домашния уют, с дантелени рокли и сдържаната изисканост на Райна, за да персонализира не само етиката, но и естетиката на българската действителност, преди те да потънат в грубостта и простацината на новото време. Ще го кажа още веднъж: през 2022 г. ясно се вижда влиянието, което едно литературно произведение, още повече една литературна традиция, може да окаже върху други, дори върху цяла група, произведения в същия тематичен режим.

Втората линия на интереса към близкото минало демонстрира **отказ от желанието за политическа интерпретация в прекия смисъл**. Изображението прескача ранните и се фокусира върху последните три десетилетия на комунистическия режим. Авторите са биографични свидетели на тези години и търсят истината за тях в онова, което познават от първо лице, и така, както са го усетили/преживели. На преден план излиза битът на социалистическия човек, пъстрото ежедневие, в което нещата не са просто черни и бели. Типичен представител на тази линия е споменният роман „Химия на шегата“ от Михаил Вешим. Авторът сам заявява желанието да се оразличи от „сериозния“ наратив за социалистическата действителност, като противопоставя „химията“ на „физиката“ и шегата на тъгата в интерпретацията на близкото минало. (Ето я отново завишената активност на интертекстуалната връзка в генеративния механизъм на творческия процес.) Той умело използва детската гледна точка (в течение на сюжета тя прелива в наивната съпротива на един млад хуморист), за да очудни разказа, да го направи увлекателно пъстър. И разбира се, за да отстрани разказвача от необходимостта да изрича пряка оценка на тогавашната действителност. Читателят ведро навлиза в бита на българските писатели от времето на съзрелия комунизъм: с безкрайните крамоли и надмервания по власт и влияние, с живота в почивната станция на морето, с клюките от кафенето и ресторанта на улица „Ангел Кънчев“ ...

Пак към интелигенцията на онези години, но „по-сериозно“ подхожда и Любомир Халачев. „Портрет на непознатата жена“ си спечели

публика с умерения тон на своето социално послание, с желанието да представи Историята като сбор от малките (лични) истории на неогляма група герои. И в този случай авторът бяга от възможността да оцени и отсъди; той разказва ежедневието като поредица от редови компромиси и дребни конфликти в живота на социалистическия човек: битът като битие на гражданите от епохата на държавния комунизъм. И все пак романът излъчва послание с политическо естество: правейки поредица от невидими избори, личността може да окаже съпротива на държавната власт. В своите медийни изяви Халачев допълнително настоява върху значимостта на знанието за „малките“ истини, за драмата на обикновеното битие. Ако не ги разкажем сега с достоверността на свидетели, ще продължим да се озъртаме назад, казва той. Трябва обаче да отбележа, че всички романи на „малката истина“ имат традиционен наратив, който (навярно логично) отхвърля възможността да се търсят нови подходи, да се дръзне модерен експеримент, включително със стила. Но пък широката публика харесва тъкмо това. „Портрет на непознатата жена“ е отличен с Голямата награда на Пловдив и с годишната награда на СБП.

Липсващата дързост на поколението писатели, живели в дълбините на държавния комунизъм, се компенсира от най-младите, родени чак през 90-те години. Силно впечатление направи романовият дебют на Бюрхан Керим, 28-годишен театрален режисьор, когото социалната мрежа обича да сравнява с младия Джони Деп. „Лавандуловото момче“ разказва живота в едно неназовано и обобщено село на български турци, нанизвайки по вече обичайния начин трите епохи от Втората световна война насам. Героите на Бюрхан Керим – селяни от няколко поколения – живеят спокойно и кротко в своя магически предмодерен свят. Между различните етноси цари естественото разбирателство на хора, „впрегнати в един и същи ярем“, ако си спомним Галев. Такъв би бил редът на целия свят, на самия живот, ако липсваха идеологиите, държавите и войните. Много от героите носят библейски имена: от първородителите Адем и Хава през Мерием и Юсуф до неизбежния евреин Моше.

Известно време Историята минава някак покрай историите на селото, отзвучавайки в страшни слухове за газови камери и концентрационни лагери; малките истории, от своя страна, се сливат в общото битие на хармоничния колектив. Само комунистическият режим успява да го разтърси, да го извади от магическото безвремие. „Почти всичките ми близки са минали през възродителния процес“, свиде-

телства самият Керим, след което добавя: „Има виновни, жертвите са ясни, но не искам да се ползва като повод за разделение“ (Вълчева 2023). Новото тук не е в начина на разказване, нито в портрета на селото като алтернатива на модерния (градски) хаос. (Можем, разбира се, да прочетем това вечно и универсално Село като „глобалното село“, в което се превръща нашият свят.) Новото е в умората от политическите послания, които – като всеки израз на някакво виждане за света – чертаят граници, разделят село от село и селото от града, подчертават различията, възпитават готовността за насилие в името на някаква велика идея. Линията на младите сигнализира потребността от обрат в мисленето за близкото минало, подсказва отказ от задължението за пряка идентификация между родители и деца.

Вторият успешен дебют на млад романист е „Керван за гарвани“ от Емине Садкъ². (Възможно е да има нещо симптоматично в едновременната поява на двама млади автори с турски произход, а като добавим и арменската тема, можем да предположим процес, в който „етническата периферия“ проговаря за близкото минало с донякъде колективен глас.) „Сатирично перо с много пространство за развитие, пише А. Апостолова, трагикомедия от Лудогорието“ (Апостолова 2021). „Роман за дивата пустота на Лудогорието и за самотата на малкия човек“, добавя читателката Десислава в Goodreads. Тук обаче искам да открия спецификата на политическото послание, което романът излъчва посредством наситената забързаност на сюжета и пъстротата на пародийно-гротесковото изображение.

Отново е поставено ударение върху спомените за „възродителния“ процес – травма, която не може да бъде изтрита в паметта на българските турци от някогашния Делиорман. И все пак миналото е минало: то не може да бъде забравено, но и не трябва да предпоставя нашето поведение в новия век. Внушенията дотук дословно съвпадат с тези на „Лавандуловото момче“. Садкъ обаче ги задминава, особено ясно в своите публични изяви по повод на първия си роман.

Ние не трябва да забравяме, че балканският човек има съвременни предпостав-

² На практика през 2022 г. излиза второто издание на този роман; първото е от 2021 година. Второто издание представлява основно преработен и подобрен във всяко отношение вариант на първото, което самата авторка определя като „своеобразна пънкарска чернова“. И все пак дори „черновата“ е направила достатъчно впечатление, за да спечели първа награда за проза на студентския литературен конкурс „Боян Пенев“ и наградата „Южна пролет“ за белетристичен дебют. По това време Садкъ е била на 24 години.

ки и е способен да извърши подобни злодеяния именно защото той е едно малко дете. Нас така ни възпитават на Балканите. Да се чувстваме малки и да си мислим, че зависим от някого. [...] Затова не сме готови да понасяме отговорността за злодеянията си, не сме готови да слушаме и да се променяме. [...] Именно инфантилността на нашето поведение причинява болка на ближния. Защото агресията, неприемането на другостта, неспособността за диалог е именно белег на незрялост. Какво друго може да бъде? (Денева 2023)

Травмите на близкото минало се оказват отместени от своя непосредствен контекст и политическата отговорност за тях е прехвърлена върху цивилизационната незрялост на някакъв обобщен „балкански човек“. „Позорно е да се занимаваме още с кръв и омраза. Още по-срамно е да толерираме, подкрепяме и създаваме тирания, отнемаща човешки животи, във времена, в които сушата и гладът прекрочват прага ни“, пише Садкъ в предговора към второто издание на романа. „Нервната система на света е възпалена“, добавя тя на друго място, но пак през 2022 година. „В Иран девойките вят за свобода“, безумието се вихри „от по-страшната страна на Черно море“. [...] И „всичко, което се случва в живота ми, го свързвам със събитията там и всичко онова, което се случва в целия свят. В този смисъл, отдавна нямам личен живот“ (Садкъ 2022b: 27).

Ето го **новото политическо** в третата линия на темата за близкото минало. Миналото се е разтворило в настоящето, историческата специфика на злото губи значение, защото всички злини от всички епохи изглеждат уеднаквени пред лицето на сушата и глада. Всички злини са пътечки в страшния ход на катастрофата, която притиска света. И сега вече не личното е политическо, както беше в края на предходния век, а политическото е лично и няма нищо друго извън него („нямам личен живот“). Разбира се, че става въпрос за много млад човек, изпълнен с енергията да повлияе на целия свят, но тази тенденция има потенциала да придобие доминираща популярност с превъртането на поколенията. В литературно отношение тя е свързана с нарастващото пристрастие към дистопичното като модус за символизация на действителността.

Има и още нещо. Садкъ подрежда в една обща линия на моралната съпротива политическите грехове на миналото, социалната леност на настоящето, глада, сушата и унищожението на дивата природа („На природата ѝ пресъхна гърлото да ни зове“, Садкъ 2022: 27–28). Екологичната проблематика като цяло е странно слаба в българската литература на XXI век, при това върху фона на климатични промени,

които видимо причиняват бедствия с нарастваща честота. Сред четридесетте романа, които прочетох, тя е осмислено засегната само в два: в „Атлантически експрес“ на Г. Тенев (дистопия, където мястото ѝ е задължително) и в „Хагабула“ на Т. Тодоров, където е мислена във фантастично-условния план на неслучената алтернатива. Хоризонтът на мислене в българската литература си остава провинциално прихлупен. Националното изчерпва и ширината, и дълбината на политическите послания. И неслучайно успехът на новите книги се случва само в родна среда. Или почти само. В много редки случаи политическото визионерство се отваря към световния хоризонт (няма по-добър пример от „Времеубежище“) и резултатът тогава е видим, а съпротивата срещу този успех отново има характера на симптом.

Към политическата проблематика от последните три години бих отнесла и темата *Ковид-19*. Настроенията от краткото време 2020–2021 продължават да се отливат и през следващата година. От една страна, защото романът се пише бавно, а от друга – защото пандемичната криза порази всеобщо мисленето на българския народ. И ключът към неговата литературна интерпретация се крие тъкмо в думата „всеобщо“. Българските писатели бързо разпознаха в пандемията средство да отвоюват така желаната популярност. И съвсем в реда на своята логика отразиха реалността през гледната точка, която им се видя най-всеобща. Иначе казано, заеха се да демонизират „събитието“, заставайки откъм страната на гръмогласната група свои съграждани противници на всички институционални мерки, защитници на „личната“ свобода. (Слагам лична в кавички, защото този възглед изпусна позицията на по-голямата група от личности, които просто останаха тихи в публичното пространство.)

Пример за популярна позиция се появи и през 2022 г. – „Объркани в свободата“ от Вл. Зарев. Романът е изграден върху слепването на две неслепими сюжетни линии (всяка от тях би направила поотделно по-успешен роман). Първата линия тръгва от Прехода, но се разгръща в обстоятелства на днешния ден с фокус върху пандемичната криза. Наративът буквално струпва клишетата на съпротивата, с която „личността“ отстоява своята „свобода“. Либералният популизъм не работи добре в българското литературно пространство, освен ако не искаш да бъдеш харесан от широката публика на всяка цена.

Сред всички писатели има само един, всъщност една писателка, която застава открито срещу популизма на антиваксърската вълна. Александра, главната героиня в романа „Не ви познавам“, става жерт-

ва на хейтърски тормоз в социалната мрежа заради подкрепата си към държавните мерки в опит да се овладее разпространението на здравната криза. Можем да имаме всякакви претенции към белетристиката на Димова, но никой не може да отрече смелостта, с която тя отстоява своите политически убеждения; в това отношение Димова просто няма равна на себе си.

2. Прехода, това сме ние

С третото десетилетие на новия век Прехода е престанал да бъде действителност, поне в исторически план. Друг е въпросът, че някои от неговите характерни черти са се оказали непреходни: имало ги е преди сто години, има ги днес, ще ги има и утре. Тъкмо тук се намесва литературата; като всяко изкуство, тя работи с изкуствено моделирани обобщения на действителността. Събития като Прехода (като всеки преход, който разхвърля повърхността на обичайното битие) дават силен подтик за нейното развитие в определен период, след което улягат в традиция, легенда или просто клише.

Три десетилетия след неговото начало последният Преход вече се е превърнал в митологема, в някакво *ur*-събитие, прието като еталон за социална злина. Истинският Преход: с дебеловратите мутри, с поръчковите убийства и войнстващата порнография вече го няма. Но не и в литературата – там той е жив и все още жизнен в способността си да претендира за реализъм, за „обективен“ (т.е. популярен) израз на действителността и душата на българския народ.

2022 е представителна и в това отношение; ще посоча няколко примера от най-известните автори. „Хаосът в играта на джаги“ от Палми Ранчев разказва Прехода така, сякаш той никога няма да свърши. Подробно е разгърнат животът на Боби Кюнеца – човек объркан и непотребен, готов на всякакви дребни поръчки, майстор на популярното в края на ХХ век умение да се играе на джага. Край него се въртят подобни приятели – дребни крадци и мошеници. Това е роман за бедността, отчаянието и социалното озлобление на хора, изпаднали от хода на социалното битие. Емоционалният климат подпалва у читателя настроения, които бяха популярни и ще останат типични за Прехода: усещане за излъганост, за обърканост и липса на перспектива; гняв заради неслучените надежди; хаос навън и вътре в душата на посткомунистическия човек.

След успеха на първия „Чекмо“ Момчил Николов публикува и

„Чекмо 2“ – роман, който изтощава вече познатия Йонко-Ганьо в няколко страници. Този път Чекмо пристига в Австралия с новозеландски препоръки за работа, но и с все същия роден манталитет. Някъде по средата на разказа той се прибира в България, но само за да попадне в разгара на Прехода. Симптоматично е, че добър романист като М. Николов не се е поколебал да използва пълния реквизит на литературните представи за Прехода и това, както изглежда, диктува традиционния характер на повествованието върху фона на сложните и модерни подходи, които белязаха неговия творчески успех в ранните години на същия век.

Прехода е важна част от съвременната половина на разказа в романа на Владимир Зарев. Той осигурява политическа и психологическа дълбочина на историята, в която протича животът на шестимата главни герои. Мутренските години са достойно персонифицирани с фигурата на Петър Иванов – свит и незначителен млад човек, който започва да израства в хаоса на мътното време и стига до висотата на олигарх милиардер. Финалът на историята кара „Питър“, подгонен от бившите си съдружници, да избяга в ЮАР; сега вече читателят безпогрешно може да разпознае реалния прототип, който надзърта от амбицията на разказа да свърже Прехода с третото десетилетие на века.

Ранните години на нашия век възкръсват особено цялостно и подробно в „Резерват за хора и вълци“ от Здравка Евтимова. Не защото разказът се връща към тях като конкретен исторически период, а защото всичко в този роман: обстановката, персонажът и социалната проблематика, могат да се наложат, почти едно към едно, върху типизираните представи за Прехода. Днес е продължение на близкото вчера: с неизменния Пернишки регион, със социално отлъчените герои и местните побойници мутри, с отчаяните цигани и жените лечителки. Повторителността на цикъла *вчера-е-днес* се удостоверява с употребата на вечните български ценности като буйни хора, омайни легенди и циганска музика. Да не забравяме вълците. Те са парадигматично свързани с Прехода още от времето на „Куцулан или Вълча Богородица“. С течение на времето образът им се разви в две различни посоки на символичния смисъл; тук ще използвам първата, която има подчертано социален характер. „Вълчето“ работи като лесна метафора на овълчването в нравите на българския човек; „романът настойчиво показва как, поддавайки се на своите инстинкти, част от героите се превръщат във вълци – безмилостни не само спрямо слабите, но и спрямо себеподобните“ (Ичевска 2022: 213).

Обобщавайки прочита на четирите романа, бих казала, че в третото десетилетие на нашия век Прехода е придобил митологичен статут: събитие архетип на представите за безредие и разруха в света на съвременния човек. Българската белетристика е изработила много устойчив набор от изобразителни клишета, който пъргаво адаптира към всякакви флукутации на социално-политическата среда. Разбира се, че и самата среда ѝ помага в това отношение със своите несекващи проблеми и кризи. Много добре го каза политологът Любомир Стефанов в едно телевизионно предаване след местните избори 2023: „Ние перманентно битуваме в посттравматичен синдром“. На такова битуване – такава литература, бих казала. Докато преобладава усещането за криза, литературният Преход все така ще бъде мислен за реализъм.

Историята „преди да се родим“

„Социализмът“ и Прехода са периоди в българската история, но заедно с това са и жива част от паметта на няколко поколения днешни хора. На пръсти вече се броят онези писатели, които са родени достатъчно рано, за да имат съзнателни спомени от времето, което ги е предхождало, и все още пишат художествена литература. Човек може да си помисли, че няма много желаещи да се ровят в епохи, които не са преживели лично и за които не биха могли да свидетелстват от първо лице, но ще остане излъган. Миналото, което предхожда „Девети“, продължава да бъде привлекателно за българските писатели, макар че трябва да се имат предвид две важни неща.

На първо място – не миналото изобщо, не историята в някакъв регионален, континентален или глобален план, а само нашето собствено ограничено българско минало. Единственото изключение в това отношение е „Хагабула“, но пък в този роман всичко е изключение. Силно доминира интересът към времето между двете световни войни. То дори има особен статут в мисленето на българските писатели. От една страна, е много живо и пъстро, при това в рязък контраст със следващата половина на същия век; изобилства от сензационни истории и живописни подробности, които – с не твърде много усилия – могат да бъдат уловени от страниците на излизалите тогава вестници. От друга страна, е достатъчно близо, за да бъде разбрано по пътя на емоционалното вчувстване, дори е някак си носталгично близо, защото общата посока на Прехода, особено в неговите ранни години, съдържаше и реставрационен импулс.

Трудно ми е да нарека случайност факта, че най-красиво и лично написаните романи на 2022 г. разказват тъкмо междувоенното време: „Късна смърт“, „Свидетели на небеса“, „Ловецът на пеперуди“, „Звезди под клепачите“, „Лавандуловото момче“; тук е и документалният наратив на Ивайла Александрова. Всички автори залагат на драматизма, специфичен за онази епоха, на големите политически и морални трусове, през които е минал българският народ. Историческата ситуация подава посоки на сюжетиране, а в тях се отлива днешното усещане за хаос и криза. Особено продуктивно работи в литературен режим голямата катастрофа, с която завършва този период. Събитията от края на Втората световна война (разбира се тези, които засягат пряко България – гоненията на евреи, бомбардировките, убийствата след преврата в 1944 г. и пр.) са неизменно присъстващ акцент, който събужда подмолния глас на провиденческото внушение.

Втората важна особеност на сюжетите, които протичат в условията на някаква историческа ситуация, е силната тенденция да се смесват две или повече различни епохи. Колкото и да доминира интересът към времето между двете световни войни, рядко се случва то да бъде самотен обект на изображение в някой роман (май само в двата най-силно различни помежду си романа – „Свидетели на небеса“ и „Оловна тишина“). Преобладава еkleктичният в историческо отношение наратив: сюжетът свързва в една обща линия две, три, та дори и четири различни епохи. Това става със средствата на три типа повествование.

Първият от тях удължава темпоралната жизнеспособност на персонажа, свързвайки няколко поколения хора. Това може да стане по най-традиционния (или талевски) начин: чрез нанизване на исторически ситуации по нишката на родовата съдба. Така постъпва Светозар Казанджиев в роман, недвусмислено наречен „Съдба“: разказ за историята на едно село, един род, един човек. Може да стане обаче и чрез разделяне, разбъркване и преподреждане на „парчета“ от разказа за няколко различни епохи. Композиционният подход напомня сглобяването на части в огромен пъзел, той е динамичен и фрагментарен, изисква повишено внимание от страна на читателя. Шампион в категорията на усложнения наратив е „Звезди под клепачите“ на Николай Терзийски. Ще го нарека *прецизно подреден хаос* и ще призная, че успех да сглобя сюжетното действие само с помощта на бележки, които си водех. Опитвам се да повярвам, че и някаква значима част от широката публика е пожелала да положи такива усилия.

Вторият тип повествование свързва епохите в общ сюжет, посягайки към репертоара на фантастичното. Героите остават едни и същи отначало докрай благодарение на своя приказно дълъг живот. Такъв е случаят с романа „Късна смърт“ от Иван Станков; двамата протагонисти на разказа Аристотел Теодоров и Богдан Чизмаров живеят колкото библейския Йов и надживяват (но по различен начин) драматизма на четири трудни епохи в българската история: от края на XIX чак до нашия век. Има и трети главен герой, жена, между тях. И пак в традицията на библейското мислене тя се оказва благословена с дълъг, но не толкова дълъг както при мъжете, живот – само с разумните сто години. Епическият подход на Станков е специален, защото върви по тясната граница между утопия и дистопия, най-вероятно по несъзнателен начин.

Епохите, най-сетне, могат да бъдат събрани в един сюжет и чрез редуване на парчета история, без да се разкъсва естествената последователност в реда на всяка отделна епоха. Това се вижда добре в „Объркани в свободата“ от В. Зарев. Романът тръгва, както вече стана въпрос, с разказ за Прехода, след което редува фикция от далечния XIV век с разказ за нашето време. Далечното минало и днешният ден не се докосват, не се пресичат в конкретни образи и събития; всяка епоха протича без видима връзка с другата; общото би трябвало да се търси в асоциативно прокараното внушение, че човекът може по всяко време да се обърка в своя порив към свобода.

Четиринайсети век се появява и в поредния роман от неуморимата Неда Антонова – „Елегия. Когато баща ти е цар“. Историята на царица Тамара-Мария Шишман, по-известна като Кера Тамара, е хубаво попадение, стига да не беше сглобена със сантиментална автофикция в сегашно време. Популярната литература, поне когато се прави със средствата на традиционния наратив, обича чистите жанрови форми.

В заключение бих казала няколко думи за състоянието на епическото писане в третото десетилетие на XXI век, въпреки че това е голяма и сложна тема, която заслужава много по-сериозни усилия. Епическият роман със сигурност не е това, което беше по времето на Д. Талев или в по-късното време на развития социалистически реализъм, та даже в годините на прословутия Преход. (Въпреки че по-правилно ще бъде да кажа „не е само това“, защото романи като „Съдба“ вървят по стъпките на тази традиция. На другия полюс обаче, както вече стана въпрос, имаме прецизно подредения хаос на „Звезди под клепачите“.) Неговото състояние на практика отразява състоянието на цялата бе-

летристика, която е тематично разнопосочна, настойчиво разноподходна, центробежна в опитите да се постигне оригиналност на всяка цена. Епическото се проявява в много широки граници между навика да се изгражда сюжет по правата линия на историческата последователност и амбицията да се конструира изцяло нова действителност с парчета от разглобената цялост на историческата картина. Факт е, че във всички романи от втория вид не фикционалните събития и герои уплътняват спецификата на отминалата епоха, а фигури и факти от тази епоха са използвани като обстоятелствен фон за изграждането на концептуално ефективни литературни характери. Ако това ви напомни някогашната практика на кръга „Мисъл“, така е защото дори пост-постмодерното си остава най-вече модерно.

Библиография

- Александрова 2022: Александрова, Ивайла. Оловна тишина. Историята на един разстрел. Пловдив: Жанет 45. [Aleksandrova, Ivaila. Olovna tishina. Istorijata na edin razstrel. Plovdiv: Zhanet 45, 2022.]
- Апостолова 2021: Апостолова, Антония. „Керван за гарвани“ – за човеколюбивата ирония на Емине Садкъ. Литературни разговори от 30. 06. 2021 г. – <https://literaturirazgovori.com/bookreviews/2021/06/30/10> (видян на 22. 12. 2023). [Apostolova, Antonija. „Kervan za garvani“ – za chovekoljubivata proza na Emine Sadka. Literaturni razgovori ot 30. 06. 2021. – <https://literaturirazgovori.com/bookreviews/2021/06/30/10> [seen: 22. 12. 2023]
- Вешим 2022: Вешим, Михаил. Химия на шегата. София: Сиела. [Veshim, Mihail. Himija na shegata. Sofia: Siela, 2022.]
- Вълчева 2023: Вълчева, Тамара. Бюрхан Керим и неговият роман „Лавандуловото момче“. // Капитал Light, бр. 49 от 28. 09. 2023 г. – https://www.capital.bg/moiat_capital/lica/2023/09/28/4531049_bjurhan_kerim_i_negovoto_lavandulovo_momche/ (видян на 22. 12. 2023). [Valcheva, Tamara. Bjurhan Kerim I negovijat roman “Lavandulovoto momche”. // Kapital Light, № 49 from 28. 09. 2023. – https://www.capital.bg/moiat_capital/lica/2023/09/28/4531049_bjurhan_kerim_i_negovoto_lavandulovo_momche/ [seen 22. 12. 2023]
- Денева 2023: Денева, Диляна. Емине Садкъ: Лекът на нашата вироглавост е следващото поколение. Аз чета, публикация на 08. 11. 2023 г. Достъпно на: <https://azcheta.com/emine-sadka-lekat-na-nashata-viroglavost-e-sledvashtoto-pokolenie/> (видян на 22. 12. 2023). [Deneva, Diljana. Emine Sadka: Lekat na nashata viroglavost e sledvastoto pokolenie. Az cheta, published on 08.11. 2023. – <https://azcheta.com/emine-sadka-lekat-na-nashata-viroglavost-e-sledvashtoto-pokolenie/> [seen 22. 12. 2023]
- Димова 2023: Димова, Теодора. Не ви познавам. София: Сиела. [Dimova, Teodora. Ne vi poznavam. Sofia: Siela, 2023.]
- Евтимова 2022: Евтимова, Здравка. Резерват за хора и вълци. Пловдив: Жанет 45. [Evtimova, Zdravka. Rezervat za hora I valtsi. Plovdiv: Zhanet 45, 2022.]

- Зарев 2022: Зарев, Владимир. Объркани в свободата. Пловдив: Хермес. [Zarev, Vladimir. Obarkani v svobodata. Plovdiv: Hermes, 2022.]
- Ичевска 2022: Ичевска, Татяна. Страници на Татяна Ичевска. // Страница, бр. 3. [Ichevska, Tatjana. Stranitsi na Tatjana Ichevska. // Stranitsa, № 3, 2022.]
- Керим 2023: Керим, Бюрхан. Лавандуловото момче. София: Мусагена. [Kerim, Bjurhan. Lavandulovoto momche. Sofia: Musagena, 2023.]
- Николов 2022: Николов, Момчил. Чекмо 2. София: Сиела. [Nikolov, Momchil. Chekmo 2. Sofia: Siela, 2022.]
- Ранчев 2022: Ранчев, Палми. Хаосът в играта на джаги. Пловдив: Жанет 45. [Ranchev, Palmi. Naosat v igrata na dzhagi. Plovdiv: Zhanet 45, 2022.]
- Садкъ 2022a: Керван за гарвани. Велико Търново: Фабер. [Sadka, Emine. Kervan za garvani. Veliko Tarnovo: Faber, 2022.]
- Садкъ 2022b: Садкъ, Емине. Няколко изгорели пиксела от снимката на моите мисли. Страница, бр. 3. [Sadka, Emine. Njakolko izgoreli piksela ot snimkata na moite misli. Stranitsa, N 3, 2022.]
- Станков 2022: Станков, Иван. Късна смърт. Пловдив: Хермес. [Stankov, Ivan. Kasna smart. Plovdiv: Hermes, 2022.]
- Терзийски 2022: Терзийски, Николай. Звезди под клепачите. Пловдив: Жанет 45. [Terzijski, Nikolaj. Zvezdi pod klepachite. Plovdiv: Zhanet 45, 2022.]
- Тодоров 2022: Тодоров, Тодор. П. Хагабула. Пловдив: Жанет 45. [Todorov, Todor P. Hagabula. Plovdiv: Zhanet 45, 2022.]
- Томс 2022: Томс, Жюстин. Clair de lune. София: Ерго. [Toms, Zhjustin. Clair de lune. Sofia: Ergo, 2022.]
- Халачев 2022: Халачев, Любомир. Портрет на непозната жена. София: Захарий Стоянов. [Halachev, Ljubomir. Portret na nepoznata zhena. Sofia: Zaharij Stojanov, 2022.]